

רבי משה הדרשן והספרות החיצונית

א

רבי משה הדרשן, האיש ומפעלו הספרותי, נמנים עם הנושאים היותר מורכבים והיותר מעניינים בחקר מדרש האגדה המאוחר ובתולדות הספרות הרבנית של ימי הביניים. איש נרבוה וטולוז היה רבי משה. פעל במחצית הראשונה של המאה הי"א, היה מרביתו של רבי נתן ב"ר יחיאל מרומי בעל ספר היערוך¹, וספרו המדרשי למקרא – המכונה בפי רש"י "יסודו של רבי משה הדרשן" – שימש אחד ממקורותיו של רש"י בפירושו². כינויו "הדרשן" ניתן לו, ככל הנראה, על שם התמחותו, משום שספריו נכתבו כאוספי מדרשים בסגנון המדרש הקלסי, סגנון השליט בכל החומר המיוחס לו הנמצא בידינו. כתביו המקוריים, השייכים לתחום היצירה המדרשית המאוחרת, אבדו מאתנו. נשתמרו מעט ליקוטים מקוטעים בלבד וכן מובאות מכלי שני, בעיקר אצל רש"י ולהבדיל כמה מיני הבדלות אצל הנזיר הדומיניקני ריימונדוס מרטיני בספרו "פוגיו פידאי" שנסדר בשנת 1278. מדרש "בראשית רבתי"³ מייצג חלק קטן מהמדרש שערך רבי משה הדרשן לספר בראשית. ומכוח שיקולים חזקים, שנדונו הרבה ואין כאן המקום לחזור ולפרטם⁴, נוהגים לייחס לו את עריכת מדרש "תדשא", המיוסד על ספר "היובלים" החיצוני, שיוחס לתנא פנחס בן יאיר; את המדרש המאוחר הידוע בשם "מדרש אגדה"⁵; וכן את עריכת פרשיות במדבר-נשא שבמדרש "במדבר רבה"⁶.

נחלקו הדעות במחקר בשאלת היחס הספרותי בין חיבורים אלו לבין עצמם, בינם לבין מקורותיהם הספרותיים ובינם לבין שאר יצירתו של רבי משה הדרשן: האם יש לראותו כמחבר, כעורך או כמקור ספרותי מרכזי להם או

1 המאמר היסודי עליו הוא עדיין זה של א' עפשטיין. "ר' משה הדרשן מנרבונה", כתבי ר' אברהם עפשטיין. א. ירושלים תשי"ז. עמ' ריג-רמד. מחקר נוסף יצוין להלן.

2 מהדורת ח' אלבק. ירושלים ת"ש, ומבוא המהדורה. עמ' 1-54. ראה גם הוספותיו והשלמותיו לספרו של יט"ל צונץ. הדרשות בישראל, ירושלים תשט"ו, עמ' 144-145.

3 ראה, בעיקר: א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים, ירושלים תשי"ז, עמ' קל-קמג.

4 מהדורת שלמה בובר, וינה תרנ"ד.

5 עפשטיין, שם, עמ' סד-ע.

למקצתם? את כל השיח המדעי בעניין זה אסף וסיכם חברי פרופ' חננאל מאק.⁶ הוא סקר את כל החומר שהועלה בסוגיה סבוכה זו, ואף הוא הצטרף לדעה הרווחת במחקר, שרבי משה הדרשן לא חיבר ולא ערך את "מדרש תדשא", ו"נכון יותר לומר כי מדרש תדשא הוא אחד ממקורותיו של במדבר רבה ואולי גם של ספר ר' משה הדרשן". גם הוא לא הציע פתרון כולל לסבך הבעיות הספרותיות, אבל אין ספק בתלותם הספרותית של כל הקבצים הללו במדרשו של רבי משה הדרשן, בצורה זו או אחרת, ודי בזה לצורך העניין שלפנינו. חומר אגדי זהה ואלמנטים תוכניים וטכניים אחדים משותפים לכל החומר המדרשי המתקשר אל שמו של רבי משה הדרשן, והייחודי שבהם – ורק הוא יעמוד במרכז דיוננו פה – הוא השימוש בדברי אגדה שמקורם בספרות החיצונית למקרא, שנשתמרה בימי הביניים ביוונית ומקורה העברי הקדום אבד.

שימושו של רבי משה הדרשן בספרות החיצונית – בעיקר בספרי "חנוך", "היובלים" ו"צוואות השבטים" – משך אליו את תשומת לב החוקרים למן צונץ ואילך. אף אם נקבע שרבי משה הדרשן לא חיבר או ערך בעצמו את "מדרש תדשא", אלא השתמש בו כמקור ספרותי, הרי לא קדמו בדבר זה מחבר רבני מעולם, עד כמה שידוע לנו, למעט אולי מחבר ספר "יוסיפון", ומעשה חלוצי שכזה ראוי בוודאי לציון. עם זאת, רוב החוקרים הסתפקו בציון עובדה יבשה זו, ורק מעטים נתנו דעתם לליבון השאלה המתבקשת מעצמה: כיצד הגיע חומר זה לידינו ובאיזו לשון הגיע? אין בידינו ידיעות על מציאותו של נוסח עברי ימי ביניים (או אחר) לספרות חיצונית זו, וקשה מאוד להניח שמשה הדרשן קראה בשפה היוונית שבה נשתמרה ונודעה בזמנו. ואם אכן נתקיימו באימפריה המזרחית מקורות עבריים, או תרגומים עבריים, לחומר יווני מן הטיפוס הזה, כיצד הגיעו אליו, ודווקא אליו, לפרובנס?

מרתה הימלפרב⁷ הקדישה מאמר מיוחד לעניין זה ובו ביקשה להדגיש כי מאחר שספרות זו לא נודעה בימיו אלא בשפה היוונית, הדבר מלמד בהכרח על קשר ספרותי אירופי עם המרכז התרבותי הביזנטי בתקופה קדומה-למדי זו. ייתכן מאוד שמרכז זה היה ממורשת השלוחה הביזנטית הדרום-איטלקית, שממנה נשתלשלה יהדות צפון איטליה-גרמניה, כדרך שיש לשער את דרך היווצרות הקשר שבין ספר "יוסיפון" לבין מקורותיו הכתובים יוונית. מעניין לציון, שגם מדרש "אגדת בראשית", הקשור אף הוא לדעתי עם הקומפלקס הקרוי על שמו

6 ח' מאק, "מדרש במדבר רבה חלק א', פרשיות במדבר ונשוא – מבוא ודוגמא למהדורה", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א, חטיבה ד, עמ' 327–356.

7 M. Himmelfarb, "R. Moses the Preacher and the Testaments of the Twelve Patriarchs", *AJS Review*, 9 (1984), pp. 55–79

של רבי משה הדרשן, נתקשר במחקר לאחרונה בדרום איטליה.⁸ לקשר היסטורי זה שבין מסורות יהודי אשכנז לבין מסורת ביזנטיון יש, כידוע, סימוכין ברורים נוספים, ותוצאותיו ניכרות לעיניים בעיקר בתחומי הפיוט, המחשבה האזוטרית, ההלכה והמנהג. החומר הרב והמגוון הרלוונטי לעניין הזה, המפוזר ומפורד בכל רחבי הספרות הרבנית, נדון על ידי בפרק הקודם.

אין ספק בצדקת הכיוון הכללי שהתוותה הימלפרב, אבל אין די בכך. אמנם הוצע הנתיב שדרכו הגיע החומר לידי של רבי משה הדרשן, אך עדיין קשה להבין כיצד נעלמה מסורת מדרשית זו מיהודי אשכנז – שהם העומדים בקצהו ההיסטורי הטבעי של מסלול המסירה הביזנטי הדרום-איטלקי שמציעה החוקרת – ודווקא רבי משה הדרשן הפרובנסלי הוא, במקרה זה, יורשה וממשיכה ההיסטורי של מסורת זו? ואולם קושיה חמורה זו הייתה שרירה גם ללא המהלך שהציעה הימלפרב. יתר על כן, שאלה זו – בניסוח כללי יותר – היא היא השאלה המרכזית והנכונה שיש לשאול בסוגיה זו: מדוע שרדו קטעי מדרש נדירים אלו, המיוסדים על הספרות החיצונית, אך ורק מעטו של רבי משה הדרשן? מדוע מיוסד השימוש המועט שעשו חכמי ימי הביניים באירופה בספרות החיצונית בעיקר על שימוש חוזר, משני ושלשי, במקורותיו של רבי משה הדרשן? במה זכה הוא, מכל חכמי ישראל, לראות ולצטט סוג מדרשי מיוחד זה? ותן לבך לדבר זה: אם ניגשים אנו אל הדיון מתוך עיסוק בחקר המדרש והאגדה, כדרך שעשו רוב החוקרים הנזכרים, נראית לנו שאלת הגשר הגאוגרפי בין האזורים והקשר ההיסטורי בין התקופות כשאלה המרכזית הדורשת את פתרונה. ואולם, אם ניגש אל הדיון מתוך עיסוק בחקר הספרות הרבנית של ימי הביניים, שהיא לדעתי המסגרת הנכונה יותר לדיון הזה, השאלה המכרעת היא זו שהצגנו לעיל: מדוע רבי משה הדרשן דווקא, הוא ולא אחר מלבדו? ושאלה נוספת, קרובה אליה אך שונה ממנה, מתבקשת אף היא: מדוע כה מעטים הם חכמי ישראל, מלבד רש"י, שהשתמשו במדרשו של רבי משה הדרשן עצמו? ולדוגמה בעלמא: בכל מערכת התוספות לתלמוד אין שמו של רבי משה הדרשן נזכר אלא פעם אחת, והזכרות בודדות אחרות העולות בספרותנו נמנות באצבעות יד אחת. השאלה הראשונה לא מצאתיה מנוסחת לעת עתה בשום מקום, והשאלה השנייה הועלתה בידי חננאל מאק בעבודתו הנזכרת, אבל הוא לא הציע לה תשובה.

8 L. Teugels, "New Perspectives on the Origin of Aggadat Bereshit", *Jewish Studies at the Turn of the 20th Century*, eds. J. Torgarona Boras & A. Saenz-Badillos, Leiden 1999, I, pp.

ב

נִיחַ עתה לעניין זה ונשוב לעניין הראשון שדיברנו בו: מה טיבו של החומר המדרשי שעמד לפני רבי משה הדרשן ובאיזה לשון היה כתוב? בעניין זה הרים פרופ' מיכאל סטון תרומה חשובה.⁹ הוא הוכיח שתוכנו של אחד הקטעים ב"בראשית רבתי", שמקבילתו נמצאת בספר החיצוני "צוואת נפתלי", נמצא גם בקטע ממגילות מדבר יהודה, וניתן להראות שדווקא הוא, או שכמותו, ולא הנוסח היווני שבספר "צוואת נפתלי", הוא שעמד לפני רבי משה הדרשן. לא אכנס כאן לפרטי ההוכחה, ואזכיר רק שמדובר בקריאת השמות הפרטיים הנכונים של גיבורי המעשה, שנתעוותו בנוסח החיצוני היווני שלפנינו, בשימוש במילים ובמונחים המקבילים לנוסח העברי ממדבר יהודה ואינם יכולים להשתמע מן הנוסח היווני, ושיקולים נוספים. אין ספק, כדברי סטון, שהנוסח שעמד לפני רבי משה הדרשן היה קרוב הרבה יותר לנוסח העברי ממגילות מדבר יהודה מאשר לנוסח החיצוני היווני, והדבר מקרב אל הדעת שאכן עמדו לפניו מקורות עבריים נאמנים בעת שערך את מדרשו והוא לא השתמש בחומר מתורגם מן המקור הנוצרי היווני.

מכאן צעד אחד בלבד לקראת האפשרות הנראית דמיונית במבט ראשון, שלפני רבי משה הדרשן עמד חומר עברי מקורי שדלף ממערות מדבר יהודה בדרך זו או אחרת, על ידי כיתות יהודיות או נוצריות-למחצה בעלות עניין בחומר, בידי נזירים מתבודדים שחיו באזור, או על ידי מציאה מקרית של חומר מן המערות בידי משוטטים ונוודים וכדומה. ואכן, בכיוון זה ניסה להלך ג'והן ריבס, במאמר מפורט,¹⁰ שבו טרח ומנה אחת לאחת את כל העדויות המצביעות על אירועים קדומים המדגימים אפשרות זו. כך, דרך משל, ציין לפרשיות היסטוריות וספרותיות מפורסמות כמגילת "ברית דמשק" וקטעי "בן-סירא", שמקורם במערות מדבר יהודה ונמצאו בגניזה הקהירית; פרקי תהלים לא-קנוניים שנמצאו במדבר יהודה והיו בידי מחברים ערביים קדומים; והעדויות המרמזות על קשר היסטורי בין חומר מערות זה לבין צמיחת התנועה הקראית, קשר שהצביעו עליו חוקרים בעבר – בעיקר נפתלי וידר, שריבס מזכיר אותו כמובן, ולפניו שאול ליברמן, שלא הזכיר שם. במאמר זה קישר ריבס חומר רב, עברי, ערבי וסורי, כולל עדויות קדומות על מציאת חומר דומה ממערות בעבר, והצביע, בין היתר, על האפשרות שגם מדרש "פרקי דר' אליעזר" השתמש

M.E. Stone, "Testament of Naphtali", *JJS*, 47 (1996), pp. 311–321; idem, "The Genealogy of Bilhah", *DSD*, 3 (1996), pp. 20–36

J.C. Reeves, "Exploring the Afterlife of Jewish Pseudepigrapha in Medieval Near Eastern Religious Traditions: Some Initial Soundings", *JSJ*, 30 (1999), pp. 148–165

בחומר זה. כמו כן הצביע ריבס על מגוון של צינורות היסטוריים ששימשו, או יכלו לשמש, למעבר חומר זה. ואף על פי שנקט לשון של זהירות לכל אורך מאמרו, ניכר בעליל כי הוא סבור שלא יהא זה רחוק מן הדעת לשער שחומר עתיק ממדבר יהודה נתגלגל לידיו של רבי משה הדרשן.

מבלי להיכנס אל הדיון בשאלה עמוקה זו, וגם אם נקבל את ההשערה שאכן נתגלגל חומר קדום זה לידיו של רבי משה הדרשן, עדיין לא יימצא מזרז לשאלה שהעלינו לעיל, שהיא, כאמור, השאלה המרכזית שיש לשאול כאן: מדוע נתגלגל החומר לידיו של רבי משה הדרשן לבדו מכל חכמי ימי הביניים, ולאחר שכבר נתגלגל לידיו – בצורה מקרית כלשהי – מדוע לא נפוץ הלאה בדורות שאחריו בקרב חכמי ימי הביניים האחרים? מדוע תלוי כל החומר המועט מן הטיפוס הזה בו ובו בלבד? כיצד קנה לו רבי משה הדרשן כעין חזקה בלעדית על חומר זה לזמנו ולעתיד לבוא? אין ספק בעיני כי הנתיב הדרוש-איטלקי שהעלתה הימלפרב הוא הנכון, וכמעט שהוא מתבקש מאליו. אף אין כל ספק שהכיוון העברי-הארמי שהעלה סטון נכון ומוכח לאשורו, גם אם נסתייג מן האפשרות הקיצונית שהעלה ג'והן ריבס, שמדובר בחומר מקורי ממדבר יהודה שנתגלגל לפרובנס.¹¹ ואולם, כאמור, אין די בכך כדי לתת פתרון שלם לחידה העומדת לפנינו.

זאת ועוד אחרת. תופעה נוספת עולה מן החומר ודורשת את הסברה, אף על פי שלא ראיתי מי שהעיר עליה. היצירה הספרותית הקרויה על שמו של רבי משה הדרשן רחבה למדי ואינה מצטמצמת למדרש "בראשית רבתי" בלבד. פרשיות במדבר ונשא שבמדרש רבה, המובאות שבדברי רש"י ובדברי הנזיר ריימונדוס מרטיני, ועוד, קשורות גם הן בשמו של רבי משה הדרשן. והנה, בכל אלו לא תמצא את המובאות שמקורן בספרות החיצונית הנמצאות במדרש "בראשית רבתי" ובמקורו, במדרש "תדשא". החומר שנשאב ממדרשו או מיסודו של רבי משה הדרשן – גם אם נשאב על ידו בעצמו – מתייחס לאלמנטים פרשניים-מדרשיים אחרים שהיו חביבים על רבי משה הדרשן, כגון חישובים מספריים מורכבים, השוואות בעלות אופי של גימטריה, ודרשות על אותיות ועל סימני מקרא אחרים – כמו שתיאר והגדיר יפה חננאל מאק בעבודתו הנזכרת. ואולם, בכל אלו אין סממן האגדה החיצונית שב להופיע מחוץ ל"בראשית רבתי". והדבר אומר דרשני וחקרני.

11 אין סתירה הכרחית – ואף לא מדומה – בין הנחותיהם של הימלפרב וסטון. גם חומר עברי מקורי – לא פחות ממתורגם – אינו חייב להיות (ואף אינו יכול להיות) פרובנסלי במקורו, וגם הוא יכול היה להגיע לשם מן החוץ. ההנחה כי אם מדובר בחומר עברי מקורי אין צורך לחפש את הנתיב שבו הגיע, המשתמעת מן המאמרים הנ"ל, אינה מחויבת המציאות, ולדעתי אינה נכונה.

שאלות היסטוריות רבות נותרו ללא תשובה בחקר האיש משה הדרשן ויצירתו. ואולם, בבואנו לחפש אחר פתרון אפשרי לאותן שאלות שהעלינו כאן, ובעיקר מדוע נתגלגלו המקורות החיצוניים לידינו של רבי משה הדרשן דווקא, נראה היה לכאורה כי המענה הנכון טמון בקשר למקומו ולזמנו של רבי משה הדרשן, היינו אזור נרבונה-טולוז במחצית הראשונה של המאה ה"א. סמוך לאחר זמנו של רבי משה הדרשן, במחצית השנייה של המאה ה"א, היה אזור זה אחת מנקודות המוצא להפצתה של הכפירה הקאתארית בפרובנס במהלך המאה ה"ב. כפירה זו הגיעה תוך מאה שנה לממדים נרחבים שכאלו, שהכנסייה הקתולית נאלצה להכריז על מסע צלב מיוחד להכחדתה והוקם מנגנון אינקוויזיטורי מיוחד למלחמה זו. ראשיתה של כפירה – או, נכון יותר, אמונה – מיוחדת זו בבולגריה של המאה ה"ט. שם נקראו מאמיניה בוגומילים, ובשנת 1018, עם כיבושה של בולגריה בידי ממלכת ביזנטיון, החלה כפירה זו עושה לה נפשות – תחילה במחצית ולאחר מכן בגלוי – בערי ביזנטיון. כיום מקובל להניח שחדירתה למערב ראשיתה באיטליה הדרומית שהייתה אז תחת השלטון הביזנטי, שכן משם יש בידינו עדויות ברורות ראשונות על תחילת שנות 1080. מאיטליה הדרומית היא פשטה לצרפת הצפונית ולפרובנס, אבל עדויות משם על נוצרים שאמונתם הפסולה, שעליה הוצאו להורג, דומה הייתה למדי להשקפות הבוגומיליות, מצויות בידינו כבר מן המחצית הראשונה של המאה ה"א. חוקרים נוטים לקרוא לתופעות פרובנסליות מוקדמות ומבודדות-כלשהו אלו בשם "פרוטודואליזם", אך אחרים נוטים לראות את ראשיתה של החדירה הבוגומילית לאירופה בתופעות פרובנסליות אלה דווקא, שאחד ממרכזיהן המתועדים היה באזור טולוז-נרבונה, מקומו וזמנו של רבי משה הדרשן.

לא אכנס כאן למחלוקת החוקרים בשאלה אם ניתן להבחין בתנועה הקאתארית גם אלמנטים תאולוגיים אירופיים קדומים ובלתי תלויים בכפירה הבוגומילית, וגם לא לשאר שאלות קשות הקשורות בהבחנה בין פלגים דואליסטיים קשים וקשים יותר בקרב התנועה הקאתארית האירופית. הספרות המחקרית בסוגיה זו רחבה מני ים. הספרים האחרונים במקצוע זה הנמצאים בידי הם המקראה האנגלית המצוינת של בני הזוג המילטון¹² וחיבורו המרתק של יורי סטוינוב.¹³ בגרסתו האירופית-הפרובנסלית, לצורך העניין שלפנינו, זכה ענף מכוער-במיוחד זה של האמונה הנוצרית בפופולריות רבה, ובצורה בולטת במיוחד בקרב אוכלוסיית הנשים, שנודע להן מעמד של הנהגה במסגרת תנועה

J. & B. Hamilton, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c.650–c.1405*, 12
Manchester 1998

13 Y. Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe*, London 1994 ; לחיבור זה הפנה אותי חברי משה אירל.

דתית עממית זו. לענייננו חשוב להדגיש, כי המרכיב התאולוגי המרכזי והמיוחד של אמונה זו הוא אופייה הדואליסטי החזק: מחד גיסא, הוא היה מיוסד על גרסאות נוצריות מעורבות של המסורת הדואליסטית המזרחית הצרופה, הפרסית בעיקרה, המשווה למלכות הרע ולשטן כוח מתחרה שווה ערך בעולמות התחתונים; ומאידך גיסא, על מסורות אגדה יהודיות עתיקות בעלות אופי דואליסטי מתון יותר, שנשתמרו בעיקר בספרי "חנוך" ו"היובלים", ובתרגומם היווני היו לחלק מן הקנון המקראי המקודש במזרח. העולם הזה על כל אשר בו, פרט לנשמת האדם, נתפס בעיניהם כחלק ממערכת הרע וממורשת שלטון השטן, ומתוך כך הפכו בעיניהם כל קודשי הנצרות, על שלל פולחניה וסמליה, למן הצלב ועד לאיקונות הקדושים ולפרטי המיסה, לאובייקטים של טומאה, וחילולם השיטתי הפך לחלק מעבודת הקודש שלהם. אמונתם מיוסדת הייתה על סיפור בריאה דואליסטי קיצוני, שבמהלכו מרדו מקצת המלאכים ששלח האל הטוב לברוא את העולם, ובהגיעם לארץ נטלו שלטון לעצמם. מלאכים נפולים אלו¹⁴ נושלו מדרגותיהם ונערכו בהיררכיה עצמאית תחת חסות השטן, האל הרע, שהיה בעצמו בנו הבכור¹⁵ של האל הטוב, שמרד באביו ונטל כוח שלטון בכל התחום החומרי שבתחתונים. מלבד הכפירה ברוב עיקרי הנצרות ובהבנת משמעות הגאולה המובטחת למאמינים בישו, ומלבד חילול כל קודשי הנצרות – תחילה בסתר ולאחר מכן בגלוי ובפומבי – פרצה אמונה זו, כידוע, את גבולות הסדר החברתי, המיני, האישי והציבורי, כפי שנכתב רבות בספרות התקופה ההיא ובספרות המחקר החדשה, שהרבתה לכתוב גם על המלחמה האכזרית והפרועה שניהלה הכנסייה הנוצרית נגדם עד רדתם.

הדים קלושים למיתוס הדואליסטי הקדום בדבר השטן והמלאכים המתמרדים, הלוא המה בני האלוהים שחשקו בבנות האדם, נשתמרו במקרא עצמו, אלא שהופשטו ממנו כל סממני השניות ועומעמה בו מסורת המרד. גם חז"ל הסירו ממסורת האגדה שנשתמרה בפיהם אלמנטים בעלי אופי דואליסטי, ותחום

14 קיימת ספרות מחקר רחבה על נושא זה. ראה: H. Lowell, "Dissenting Deities or Obedient Angels", *Biblical Research*, 35 (1990), pp. 18–35; B.J. Bamberger, *Fallen Angels*, Philadelphia 1952. בכתבי יד עבריים עתיקים שטרם פורסמו מצויים שרידים רבים יותר ממה שמקובל לחשוב, כפי שהודיעני פרופ' משה אידל.

15 הביטוי "בכור שטן" מופיע בתלמוד ופירושו סתום. לדעת ליברמן זוהי הגרסה הנכונה, ולא "בכור שוטה". הוא מצא לה מקבילה יוונית שפירושה: בכורו של השטן, וזהו כינוי גנאי עממי "שנהגו לציין בו אדם שיועד להוכיח ולמצוא טעם לכל דבר". וראה: ד' זלוטניק, "המתודולוגיה של שאול ליברמן ביוונית ויוונית בארץ ישראל", דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, יא, ירושלים תשנ"ד, עמ' 11. ואולם מן החומר הבוגומילי שפרסמו בני הזוג המילטון (לעיל, הערה 12), עמ' 183, עולה כי משמעו היסודי של ביטוי זה הוא בכור=שטן, שהשטן הוא בכורו של האל, ומכאן נגזר שימוש זה כביטוי גנאי לבכור.

פעולתו של השטן צומצם על ידם ליצר הרע ולמלאכות המוות. רכיבים מפותחים יותר של מיתוס זה נשתמרו בספרות החיצונית, בפרט בספרי "חנוך" ו"היובלים", אך גם שם הוכנס המיתוס למסגרת של כפיפות אולטימטיבית של הרע לטוב, אם כי תוך כדי הפגנת מידה מרובה למדי של חופש פעולה מצדו. את החסר במסורת עברית חיצונית מקורית זו השלימו הנוצרים מאמיני השניות הקיצונית בבולגריה באגדות מקרא משלהם, העוסקות בסיפורי קדם-בריאה אנגלולוגיים בעלי אופי דואליסטי קיצוני, וכן בעלילות בריאת האדם, האיש, הנחש ועולם החי כולו, ובכפיפותם של כל אלו לממלכת הרע והשטן. עניין זה תואר לאחרונה בכמה ספרי מחקר חשובים שהוקדשו לכך, ואציין במיוחד את ספרם האנגלי של בני הזוג המילטון, הנזכר לעיל, המכיל תרגומים אנגליים – אם כי מקוטעים וחלקיים בלבד (ודווקא במקומות המעניינים אותנו) – של חומר מקורות בוגומילי.

אגדות מקרא מכל הסוגים, בעיקר לסיפורי הבריאה ולמעשי האבות והשבטים, שמעורב בהם, כאמור, חומר מזרחי, יהודי ונוצרי, לצד דמיון יוצר מקורי ומפותח, רווחו הרבה בספרות הסלאבית הרוסית-הביזנטית הקדומה. סוג ספרותי זה קרוי "פלאיה היסטוריקה", או "פלאיה" סתם. מחמת ערוב הפרשיות והמקורות שבאגדות אלה, הן לא נכללו באוצרו הגדול של לוי גינצבורג על אגדות המקרא של היהודים. על ספרות זו העיר דוד פלוסר במאמר ארוך ומפורט,¹⁶ שבו סקר את תוכנם של אגדות רבות מתוך "פלאיה" זו, כפי שנדפסה במהדורה מדעית בידי חוקרים רוסים בתחילת המאה. לדבריו, יש בה הרבה אגדות הדומות לאגדות המצויות במקורות יהודיים קדומים, רבות מהן נשענות על ספרי "חנוך" ו"היובלים", והן מצוטטות לרוב אצל מחברים ביזנטיים שונים. המקור האחרון המצוטט ב"פלאיה" הוא משל תאודורוס סודיטה ונזכרים בו הבוגומילים. אם כן, הספר לא נכתב לפני המאה ה-ט'. פלוסר סבור היה שבכך חשף לראשונה את ספרות ה"פלאיה" ואת ערכה לחקר האגדה שלנו. ואולם, הגר"ש ליברמן ביאר כידוע במאמר מיוחד את הבעייתיות המרובה הכרוכה בחקר החומר הזה ובחשיפת הרבדים העבריים המשוקעים בו.¹⁷ ליברמן הצביע על שימוש זה בספרות זו במחקרים קודמים מפרי עטו, וביאר יפה מדוע נמנע לוי גינצבורג מלהשתמש בחומר זה. לענייננו חשוב להדגיש כי חומר זה משופע בסיפורי שטן ומלאכים, כוחות הרע פועלים בו לצד כוחות הטוב בתחתונים, וחלקים ממנו שימשו חומר רקע לכת הבוגומילים, כמו שייוכח כל המעיין

D. Flusser, "Palaea Historica: An Unknown Source of Biblical Legends", *Scripa* 16

Hierosolymitana, 22 (1971), pp. 3ff. 48-49

17 ש' ליברמן, "וניחין", תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 42-54.

בקטע המכונה "שטר שעבוד לשטן", שהביא הגר"ש ליברמן, וניתוחו יכול לשמש דוגמה לבעייתיות הכרוכה במחקר זה. ובדומה לכך, המעשה המובא שם מספר "חיי אדם וחיה" הסלאבי, ולפיו, בלשונו של ליברמן: "השטן אינו נותן לאדם לעבוד את האדמה, בטענה שהארץ היא שלו ולה' הם השמים וגן העדן, ואילו האדם טוען שאף הארץ לאלהים היא". באגדות אלו בולט במיוחד הרקע הבוגומילי, כפי שעולה גם מבידיקת הדוגמה השנייה משלוש הדוגמאות שניתח ליברמן. רקעו הבוגומילי המובהק של מעשה שלושת העצים, או שלושת הזרדים, עולה בבירור מתוך השוואתו אל האגדה הבוגומילית המקורית המובאת אצל שולמית שחר בהקשר אחר לגמרי.¹⁸ שחר הביאה אגדה זו, ועוד אחרת עמה, כדי להשוות בין לבין חומר דומה הנמצא בספר "הבהיר". השוואה זו אינה עולה יפה, כמו שאמרה בעצמה באותו מאמר. מוטב היה לערוך השוואות אלה לא עם ספר "הבהיר" אלא עם כתביו של רבי משה הדרשן, וברוח הדברים הנאמרים כאן, ולא דווקא לצורך הבהרת הרקע להתגלות הקבלה, כפי שביקשה לעשות שולמית שחר. אעיר עוד, כי ספר "הבהיר" הינו המקור הפסוידו-מדרשי הקדום היחיד שבידינו העוסק בנושא הרע ובניסיון לתחום את תחומו. במאמרה הנזכר של שולמית שחר נעשה ניסיון השוואתי ראשון ביניהם, ופליאה היא בעיני שלא נמשכה החקירה בכיוון מעניין זה. מכל מקום, כבר סיים שם ליברמן וכתב דרך כלל: "אגדות אלו אם אין רוח הנצרות נודף מהן ייתכן מאד שממקור יהודי יצאו, אעפ"י שלא נזכרו בספרות שלנו. יתר על כן, אפילו בזמן שמוצא האגדה חשוד מאד בעינינו, אפילו כן אין כאן ודאי גמור".

מעניין הדבר שיוסף יהלום העיר לאחרונה, שהפיוט העברי הביזנטי הקדום כבר הכיר כמה מן הדעות המהלכות בספרות החיצונית, בעיקר מסיפורי הבריאה ובריות הראשונות.¹⁹ שתי הדוגמאות שהזכיר נוגעות האחת לנחש שהוא כלי משחיתו של השטן והאחרת לקיום יחסי מין בין הנחש לחיה בין חומות גן העדן. יהלום האריך את הדיבור בפיתוח שני מוטיבים אלו, שהושמטו לדעתו על ידי חז"ל מאגדתם ונשתמרו בספרות החיצונית היוונית בלבד, ויש להוסיף דוגמאות אלו למאמרו הנזכר של ג'והן ריבס. חשוב מאוד לציין עוד, כי יהלום קושר גם את "פרקי דרבי אליעזר" לסדרי העבודה הביזנטיים הקדומים, ששימשו לו מקור; והרי גם ג'והן ריבס, במאמרו הנזכר לעיל, צירף דברים מתוך "פרקי דרבי אליעזר" אל רשימת המקורות שניתן לקרבם יפה לחומר חיצוני מן הסוג שאנו מדברים בו. ופרוטה לפרוטה מצטרפת לחשבון גדול.

18 ש' שחר, "הקאטאריים וראשית הקבלה", תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 483-507.

19 י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל אביב 1999.

היבט נוסף שיש להביאו היטב בחשבון בהקשר זה הוא הזיקה הקיימת בין החומר המדרשי הקדום, שמקורו בספרות החיצונית ובמדרשים המאוחרים הסמוכים עליה, ובעיקר מדרש "תדשא" וקבוצת המדרשים המיוחסת לאסכולת רבי משה הדרשן, לבין מוטיבים ביוזנטיים קדומים. מוטיבים אלה מיוצגים במלל ובציור באיקונוגרפיה הביזנטית הקדומה, מן המאה ה'ו', כפי שהודגם לאחרונה בעבודתה של ש' לדרמן בנושא "מעשה בראשית ומעשה המשכן",²⁰ אשר גם סיכמה היטב את כל הידוע על טיבו של חומר עברי קדום זה.

חומר אגדי חיצוני זה, בעיקר לספרי בראשית ושמות, שרווח בביזנטיון כשהוא עטוי בלבושים נוצריים עד לעמעום גרעינו העברי המקורי, מצוי היה גם ברשותם של חכמי איטליה הדרומית הביזנטית, ולאחר מכן ברשות חכמי אשכנז יורשי מורשתם. דוגמה לכך הוא מדרש "תדשא", ששימש אחד ממקורותיו של רבי משה הדרשן, וכן ספר "יוסיפון" וכתבי שבתאי דונולו.²¹ ואולם, למן המאה ה'ו' אין בידינו ספרים אשכנזיים (או צרפתיים) מקוריים אחרים, ולא העתקות של כתבי יד, וספק אם נתקיימו כל עיקר. מדרש "תדשא" אינו דוגמה יחידה. כך הם גם יתר המדרשים "המאוחרים" לסוגיהם, שעליהם כתב ד' פלוטר:²²

אין זה מתפקידנו לדון כאן בשאלה באילו דרכים הגיע למדרשים המאוחרים החומר המקביל למה שכתוב בחיבורים יהודיים מימי בית שני. רק זאת יש לומר: עובדה היא שדווקא במדרשים מאוחרים תמצא את הרוב המכריע של חומר שמקורו בחיבורים שנכתבו בתקופה העתיקה, ויש בוודאי קשר סיבתי בין עובדה זו לבין העובדה שבאותם הימים הבלתי-ידועים התחילו ישראל להתעניין באוצר הבלום של ספרות יהודית מימי בית שני והתחילו לתרגם אותה מלועזית לעברית.

20 ש' לדרמן, מעשה בראשית ומעשה המשכן – רעיון המשכן/המקדש וכליו כתבנית ייצוגית וסמלית לבריאת העולם, וביטוי באיקונוגרפיה היהודית והנוצרית-ביזנטית בימי הביניים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס. על קיומה של עבודה זו למדתי לראשונה מפי המחברת. לעבודתה, שעותק ממנה הואילא בטובה למסור לי, חשיבות רבה בקשר לנושא שאנו עוסקים בו. תמצית בכיוון זה מסרה ש' לדרמן לדפוס והיא תראה אור בקרוב.

21 על שייכותו של מדרש "אבכיר" למורשת זו, ראה הערתו הקצרה של אידל (להלן), הערה 23, עמ' 359, הערה 8.

22 ד' פלוטר, ספר יוסיפון, מבוא, ירושלים תשמ"א, עמ' 148–149.

מאמרו של סטון שצוטט לעיל מלמד שאין שום צורך לומר שמדובר במפעל תרגום נרחב; אדרבה, מדרשים "מאוחרים" אלו הם עצמם העתקות של המקורות העבריים הקדומים שאת מקורם אנו מחפשים. טעות מעגלית היא לקבוע שחומר זה משקף תרגום עברי לחומר יווני, ממקורות נוצריים וחיצוניים, מתוך הנחה מוקדמת שחומר עברי כזה לא נתקיים לצד המדרשים הגדולים והעיקריים שבידינו. אגדה עברית מקורית וקדומה זו הייתה רווחת, כאמור, במזרח הביזנטי היהודי, ועד לצרפת הצפונית הגיע שמעה. עובדה היא שהארכיהגמון אגוברד מליאון מוסר דעה פרסית-זורבאנית מובהקת על מקור הרע במחשבת האל, ומדווח על נפוצותו של הרעיון הזה, בין יתר רעיונות תאולוגיים שהזכיר, כגון ההגשמה וההיכלות, בקרב היהודים בני זמנו בליאון שבצרפת במאה ה-5. עד כמה שאני רואה, זהו גם המקור ההיסטורי הראשון המדווח על קיומם של רעיונות קדם-בוגומיליים באירופה, ודווקא בקרב היהודים, כמאה שנה לפני העדויות הקדומות ביותר שבידינו.²³

בסביבה הנכרית שימשו עיבודיה ופיתוחיה הדואליסטיים הקיצוניים של תמונת הבריאה כנרטיב קטכיסטי למאמינים הבוגומילים. עם העתקתה של אמונתם לפרובנס, וקביעת מרכזיה, למן 1040 ואילך, בציר נרבונה-טולוז, החלו סיפורי בריאה אלו, שבהם נועד לשטן ולחבר המלאכים תפקיד מרכזי, מהלכים באזורים אלו ומעוררים בהם תסיסה דתית עמוקה. זמן לא רב לאחר מכן הפך הסיפור באגדות אלו וגלגול ענייניהם למעשה שיש בו סכנת נפשות של ממש. הנחשדים על כפירה זו – ומספרם הגיע במשך הזמן לאלפים ולרבבות – היו נשאלים במפורש על אמונתם הדתית לפרטיה, והאמונה בשטן ובחילו הייתה אחד הפרטים המרכזיים המבוקשים בחקירה זו. כתוצאה מכך נבלמה הפצתה של אגדה חיצונית זו בספרותנו, בחינת הרחק מן הכיעור ומן הדומה לדומה לו, ושוב לא נמצאנה. מסע הצלב שהוכרז על אמונה זו והמנגנון האינקוויזטורי שהופעל לדיכוייה הפכו את העיסוק במדרשי הבריאה והאבות החיצוניים לסכנת נפשות של ממש, ואין ספק כי היהודים לא רק שנמנעו מלגלג הלאה חומר זה, אלא שביקשו להסתיר את עצם העובדה שמסורת האגדה שלהם תומכת באמונות אלו ואולי אף עומדת ביסודן. אם כן, רבי משה הדרשן הוא אחרון המשתמשים בחומר אגדה חיצוני זה, ולא ראשון לעושים כן, כפי שמקובל לחשוב במחקר. חומר זה עבר צנזורה פנימית חזקה, וכל אלו שהשתמשו בכתביו של רבי משה הדרשן אחרי רש"י נזהרו שלא להעתיק אל כליהם חומר מן הטיפוס הזה. כך נעקר למעשה רובו של חומר חיצוני קיצוני

23 לפיתוחו של עניין זה ראה: מ' אידל, "המחשבה הרעה של האל", תרביץ, מט (תש"ס), עמ'

זה אף ממדרש "בראשית רבתי" המלוקט שבידינו, ושימושו בספרות החיצונית נוגע לשאר עניינים ולא לעניינים מסוכנים אלה.

דוגמה לדבר הוא מה שאירע לאמונת הגלגול. בגלל מקומה המרכזי באמונתם של הקאתארים – והפעם ללא קשר לאגדה העברית הקדומה שלנו, הרשמית או החיצונית, שאינה מכירה רעיון זה – הפכה בספרות הקבלה, שאימצה את הרעיון, ל"סוד" כמוס שאין מדברים בו בגלוי ואף אין מזכירים את שמו המפורש "גלגול", אלא בכינוי ("סוד העיבור" וכדומה). לדעת י' שצמילר, זו גם אחת הסיבות למלחמתו של ר' מאיר המעילי במאמיני הקבלה בראשית המאה הי"ג, ולא רק התנגדותו הרעיונית לתכניה, כפי שרגילים לומר חוקרי הקבלה.²⁴

מן הבחינה הזאת דומה התהליך למה שאירע לקבוצה גדולה אחרת של מדרשים, שהנוצרים ביקשו למצוא בהם סיוע לאמונתם, וריימונדוס מרטיני מצטט גם אותם מתוך מדרשו האבוד של רבי משה הדרשן. יצחק בער סבור היה, כידוע, שמדרשים אלו זויפו בידי מרטיני, שהרי לא מצאנו כמותם במקורות המדרשיים שבידינו. ואולם כבר הראה ליברמן,²⁵ כי אין מדובר בזיוף אלא במדרשי אגדה מקוריים, שנדחו מן הקורפוס הרגיל של מדרשי האגדה אשר אתנו בגלל השימוש העוין שעשו בהם משומדים ומתווכחים נוצרים. רבי משה הדרשן כתב את מדרשו בטרם היות הוויכוח היהודי-נוצרי הפומבי בעולם, ועל כן לא נמנע מלכלול באוסף מדרשיו גם חומר דחוי זה, ומרטיני היה יכול לצטטו אך ורק מתוך אוספו של רבי משה הדרשן ומעותק שטרם זוקק. תהליך דומה אירע, עוד קודם לכן, לקבוצת האגדות החיצוניות במדרשו של משה הדרשן. גם הן צונזרו בדורות שאחריו, והפעם לא בגלל הוויכוח היהודי-נוצרי, שעדיין לא היה אז, אלא בגלל הוויכוח הפנים-נוצרי, בעקבות התפשטות הכפירה הקאתארית למן אמצע המאה הי"א. וזו עצמה היא הסיבה לאבדנו הכמעט מוחלט של מדרש רבי משה הדרשן, אבדן שהתמיה את כל העוסקים בתורתו, שהרי רובו ככולו צונזר, ורק ליקוטים נייטרליים מתוכו שרדו במדרשים מאוחרים ובחיבורים שליקטו מדבריו. מחיבורו המקורי של רבי משה הדרשן לא נשאר בידינו אף כתב יד, וגם "מדרש אגדה", המכיל מקצת חומר בעייתי זה, הוא כתב יד יחיד, והעתקתו נעשתה במאה הט"ז. אני מניח שריימונדוס מרטיני היה שמח לנגח את יריביו במבחר מובאות חיצוניות מן הסוג הזה, אף שאין

24 י' שצמילר, "הכפירה האלביגנוזית בעיני היהודים בני הזמן", תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים – קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 333–353; ועוד לפניו כתב כן מ' אידל, "תרגומו של ר' דוד בן יהודה החסיד לספר הזהר", עלי ספר, ח (תשמ"ס), עמ' 72, הערה 95.

S. Lieberman, "Raymund Martini and his Alleged Forgeries", *Historia Judaica*, 5 (1943), 25

להן נגיעה ישירה לנושאי הוויכוח, אלא שכבר בתקופתו לא נכלל חומר חיצוני זה בעותק ספרו של רבי משה הדרשן שעמד לפניו. סיכומו של דבר: מדרשי אגדה הנשענים על חומר עברי הכלול במקצת הספרים החיצוניים רוחו בכתב או בעל פה – או בצורת ביניים כלשהי – במזרח הביזנטי, בקרב חכמי ישראל, ואף החברה הנוצרית על פלגיה וכיתותיה הוסיפה לפתח חומר זה כיד הדמיון הדתי והחופשי הטובה עליה. חומר עברי זה, שהיה נחלתם של יהודי דרום איטליה הביזנטית, עבר עמם צפונה ומשם אל גרמניה כחלק ממורשתם שבכתב ובעל פה, אלא שטרם נתחברו ספרים בתחומי תרבות אשכנז לפני ראשית המאה ה"א. רבי משה הדרשן הוא מן הראשונים – אם לא הראשון ממש – שחומר רבני מפרי עטו הגיע לידינו, והוא הראשון שנתעורר לחבר קובץ מדרשי מתוקן מן החומר הזה, ושילב בו מקצת אגדות דחיות אחרות שהיו בידיו במסורת בלתי ערוכה. בשל כך נתעורר הרושם המוטעה כאילו הוא הראשון בין חכמי ימי הביניים המכיר חומר חיצוני זה, אף שלמעשה יש לראותו כחכם האחרון שבהם. סיבת הדבר נעוצה בכך שחלק ניכר מאגדות אלו מכיל חומר בעל אופי דואליסטי ברור, שהעיסוק בו הפך לסכנת נפשות למן אמצע המאה ה"ב ואילך, בגלל ההיבט המהפכני-הכפירתי שלו, לאור הכפירה הקאתארית המתפשטת. עם התפשטות הוויכוח היהודי-הנוצרי צונזר חומר נוסף מספרו של רבי משה הדרשן, וכך למעשה נגנז הספר. מה שנותר ממנו לדורות הם הקטעים הניטרליים שבו, שאותם מצטטים החיבורים התלויים בליקוטיו, ומדרש במדבר ונשא בראשם.

תוספת מן העיזבון:

יש לציין עוד, כי מעבר דומה של חומר ספרותי-דתי מן המזרח הביזנטי אל המערב במהלך המאה ה'י, ובמיוחד לקראת סופה, התרחש עם הגעתו לראשונה של חומר אפוקליפטי ביזנטי קדום אל אירופה הנוצרית. חומר קדום זה, ראשיתו הימי ביניימית – למעט תולדותיו הקדומות יותר, מזמן המקרא וימי הבית השני – היא באמצע המאה ה'ז, עם תחילת הכיבוש הערבי בימי ראשית האסלאם. מקורו בסוריה וניכרת בו השפעה איראנית עמוקה. סמוך למועד חיבורו עבר החומר לביזנטיון וניתרגם יוונית (תוך התאמות עדכניות שונות, שיבושים, הישענות על תרגום השבעים במקום על הפשיטתא הסורית וכדומה). לא יאוחר מראשית המאה ה'ח, ומאז עבר שם עיבודים נוספים, מדי פעם בפעם, על פי צורכי הזמן והמקום. בגרסתו היוונית, המלך האחרון יהא אחד ממלכי ביזנטיון, והוא אשר עתיד למסור את השלטון על העולם לידי האלוהים. ואולם, עם מעבר החומר האפוקליפטי הזה לאירופה הנוצרית, לקראת סוף המאה ה'י, הועבר תפקיד זה למלכי השושלת הרומית הקדושה, הגרמנים. מעבר זה, שחל

סמוך מאוד למועד מעבר החומר הבוגומילי לצרפת ולאיטליה – שבהן שימש יסוד לכפירה הקאתארית – קשור אף הוא, מבחינה תוכנית, לחומר הרקע הבוגומילי, מפני שיסודותיו הפרסיים מתובלים ברעיונות דואליסטיים ובהכרה במציאות השטן, בן האלוהים, המתחרה עם אביו על השלטון בעולם, המיוצג בספרות האפוקליפטית בדמותו של האנטי-כריסטוס.²⁶

26 על עניין זה נכתבה ספרות עשירה ביותר. די לציין כאן לספרו של P.J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, New York 1985; ולמאמרו של ר' בונפיל, "חזון דניאל" כתעודה היסטורית וספרותית, ספר זכרון לי' בער (=ציון, מד [תשל"ט]), ירושלים תשל"ט-תשמ"א, עמ' 111-147.